

PIHURIK JUDIT

„Agitgránátok” – antifasiszta propaganda a szovjet hadifogolytáborokban*

A szovjetunióbeli hadifogság történetének része a hadifoglyok ideológiai átnevelésére tett kísérlet. Átképzésük gondolatát a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága vetette fel 1942 elején, a szervezett antifasiszta átképzés az oranki táborban¹ indult meg, majd ugyancsak a Komintern VB javaslatára a Központi Antifasiszta Iskola 1943 februárjában, Krasznogorszkban² kezdte meg működését. A hallgatók létszámát egy-egy kurzuson négy-ötszáz főben határozták meg, de tervezték ezer-kétezer fős előkészítő tanfolyamok indítását is.³ A tanárok Komintern-tagok, katonai és közéleti személyiségek, tudósok voltak. A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnoksága nagy hangsúlyt fektetett az előadók és hallgatók kiválasztására, az oktatás megszervezésére.⁴

* A tanulmány a *Propaganda a II. világháborúban* című, a Magyar Tudományos Akadémia II. világháború története albizottsága által 2018. november 16-án szervezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ 74. tábor, Gorkiji terület. A táborok adatainak forrása: VARGA Éva Mária (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. ROSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006. 487–490.

² 27. tábor, Moszkvai terület.

³ A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (NKVD) Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnoksága (UPVI) jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. [Moszkva], 1943. március. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 275.

⁴ Az antifasiszta átképzés témájának egy korábbi feldolgozása: SZIKLAI Sándorné: Adalékok a 165. sz. jüzsai (talici) antifasiszta iskola történetéhez (1943–1945). *Haditörténelmi Közlemények*, 1985/2. 344–371.

Elsősorban a „nagyipari munkások, parasztság, mezőgazdasági cselédek, az értelmiség középrétegei, a menekültek, az egykori kommunista párttagok, a komszomolisták és más demokratikus szervezetek korábbi tagjai köréből származó hadifoglyok” részvételére számítottak.⁵ Az átképzésre való bejutás előfeltétele a fasiszmussal való aktív szembefordulás, várt eredménye „a jövőben” – vagyis a foglyok hazatérése után – az antifasiszta tevékenység folytatása, esetleg kommunistává válásuk volt.⁶

A fogságba esett katonák körében komoly információszerzés folyt, a személyes adatok mellett az itthoni háborúellenes tevékenységre, illegális szervezetekre, antifasisztákra, röplapokra, tüntetésekre, a németbarátság híveire, a gazdasági-pénzügyi életben gyakorolt német befolyásra, a Németországra vonatkozó ismeretek mellett a magyar hadsereg tagjainak és családjuknak helyzetére, a gazdasági életre, jövedelmi forrásokra, munkaviszonyra, az országban és a hadseregben uralkodó hangulatra vonatkozó ismeretek is szerepelnek az adatgyűjtés listáján. Arról

⁵ 1943 februárjában 31 299 magyar katona volt szovjet hadifogságban, 1943 decemberében mindössze 3258 fő. A nagyarányú veszteség magyarázata, hogy az 1943 telén a hadszíntéren és a visszavonulás során fogságba esettek nagy része alultáplált, beteg vagy sebesült volt, gyógyításuk, ellátásuk a harcok közepette szinte lehetetlen volt, a szovjetek erre nem voltak felkészülve. Magyarországon 1944 őszétől vált tömegessé a fogolyejtés, számuk 555-565 ezerre tehető: katonák, köztük olyanok is, akik nem harcoltak szovjet területen, és a polgári lakosság köréből elhurcoltak. 1945-ben 209–219 ezer főt – egészségi állapotuk miatt részben már a fronttáborokból – hazaengedtek, 390 ezren kerültek ki tartósan a Szovjetunióba, kétharmaduk hadifogolyként, harmaduk civil internáltként. Utóbbiak helyzete rosszabb volt a hadifoglyokénál, körükben nagyobb volt a halálozási arány is. Az eddigi adatok szerint a 66 ezret meghaladja a fogságban elhunytak száma, a kiutaztatás közben meghaltakra vonatkozóan nincsenek pontos források. Részadatok: VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956. Az oroszországi levéltári források tükrében.* (Ruszsztikai Könyvek XXIII.) Russica Pannicana, Budapest, 2009. 141–142., 163., 167–168. STARK Tamás adatai szerint mintegy hatszázezren kerültek szovjet fogságba, és kétszázezerre becsüli az áldozatok számát. Stark Tamás (szerk.): *„...akkor azt mondták kicsi robot”. A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli iratok tükrében.* (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. 82.

⁶ A SZU NKVD UPVI jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. [Moszkva], 1943. március. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 273–275.

is nyilatkozniuk kellett, tudnak-e a lakossággal vagy a partizánokkal szemben elkövetett atrocitásokról, megtorlásokról, tűzszedésről.⁷ Az antifasiszta tanfolyamra a fenti adatok birtokában választották ki a jelölteket. Tananyagukban 1945-ig elsősorban a háború imperialista, rabló jellegének a bizonyításán volt a hangsúly, a harcok után pedig azt akarták tudatosítani, hogy az elkövetett pusztításokért a katonák a felelősek, ezért részt kell vállalniuk a helyreállításban is. Az antifasiszta iskolát végzetek közvetlen, elsődleges feladata ezért fogolytársaik politikai átnevelése lett, főként az újjáépítési munkában való hatékonyabb részvételük céljából.⁸ Továbbra is fontosnak tartották azonban ideológiai „átfordításukat”, nem titkolva, hogy a bolsevizmus közvetítőiként is számítanak rájuk.

Az átnevelés kulcstémáiról az önreprezentációjukat dokumentáló úgynevezett „tábori búcsúalbumokból”⁹ kaphatunk képet, eredményességére azonban már nehezebb ezek alapján következtetni. A moszkvai Katonai Levéltárban őrzött mintegy száz diszes „emlékkönyvet” 1947–1948-ban hazatérő magyar hadifoglyok készítették, elvileg fogságuk történetét megörökítve – gyakorlatilag fogvatartóik nyilvánvaló elvárásának megfelelően antifasisztává válásukról téve tanúbizonyságot. A tanulmány részben ezen források alapján nyújt ízelítőt a hadifogságban folyó antifasiszta propaganda történetéből, a téma kapcsán a szovjetellenes magyar propaganda termékeit, az antifasiszta frontsajtót, a hadifoglyokra vonatkozó szovjet rendelkezéseket és hadifoglyok visszaemlékezéseit is vizsgálva.

⁷ A SZU NKVD UPVI 28/12/6144. számú utasítása a táborparancsnokoknak a magyar hadifoglyok körében végzendő adatgyűjtésről. Moszkva, 1943. május 8. Uo. 277–279.

⁸ A SZU NKVD UPVI 28/IV/13676. számú direktívája „A hadifoglyok körében végzendő antifasiszta politikai-átnevelő munkáról a termelésben való felhasználásuk érdekében”. Moszkva, 1944. június 20–27. Uo. 289–292.

⁹ Российский государственный военный архив (РГВА) Ф. 4п. 25В оп. Антифашистский отдел при политотделе ГУПВИ МВД СССР (1941–1961). A téma korábbi feldolgozása: PIHURIK Judit: Egy Rákosi-portré a Szovjetunióból. Magyar hadifoglyok búcsúalbumai 1947–1949. In: BARÁTH Magdolna–BÁNKUTI Gábor–RAINER M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 423–435.

Magyarországon 1920 után az elcsatolt területeket birtokló szomszédos államokat tekintették fő ellenségnek. A Szovjetunió – bár ideológiai szempontból természetesen szintén annak számított – még külpolitikai partnerként is számításba jött 1924 őszén, amikor a két állam diplomáciai és kereskedelmi megállapodás megkötésére készült. Mivel azonban Horthy Miklós ellenzte a ratifikálást, és a bolsevikellenes hangulat sem kedvezett ennek a fordulatnak, az egyezmény nem lépett életbe. Csak 1934-ben történt meg a diplomáciai kapcsolatfelvétel, amelynek 1939 februárjában Magyarországnak az antikomintern paktumhoz való csatlakozása vetett véget. A német külpolitika újabb irányváltása, a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után azonban ismét rendezték a magyar–szovjet viszonyt is. Egyetértés volt a két állam között 1940-ben, Romániával szembeni területi követeléseik érvényesítésekor, majd kölcsönös gesztusokat is tettek: 1940 őszén bebörtönözött kommunisták – köztük Rákosi Mátyás – a Szovjetunióba távozhattak, ahonnan 1941 márciusában visszaadták az 1849-ben zsákmányolt honvédszászlókat.¹⁰ A magyar diplomáciának nem volt könnyű alkalmazkodnia a két nagyhatalom viszonyának hektikus változásaihoz, mert alig három hónappal később megint fordult a kocka: 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót, és hamarosan Magyarország is bejelentette a hadiállapot beálltát. Trianon nyertesei helyett immár Sztálin országa lett a magyar propaganda fő célpontja, az ellene folyó háborút – a német szóhasználatot átvéve – a kommunizmus elleni keresztes hadjáratnak állították be, azt hirdetve, hogy a magyar hadsereg idegen földön is a hazát védelmezi.

A bolsevikellenes propagandának – nem kis mértékben a Tanácsköztársaság emlékével magyarázhatóan – voltak előzmé-

¹⁰ SERES Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 129–187.; KOLONTÁRI Attila–SERES Attila: *A Komintern védőszárnyai alatt. Orosz levéltári források Rákosi Mátyás börtönéveiről, 1925–1940.* Argumentum–Balassi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2014.

nyei a húszas-harmincas években,¹¹ de tudományos ambíciójú megközelítések is születtek.¹² Utóbbiak szerzői főleg a „mi a bolsevizmus” kérdésre keresték a választ, történelmi, társadalmi gyökereit és jellemzőit vizsgálták.¹³ Már a Tanácsköztársaságra reflektáló, 1921-ben megjelent tanulmánykötetben¹⁴ is szerepelt olyan írás, amely a propaganda szerepét a bolsevizmus rendszerspecifikus elemeként emelte ki, legfőbb fegyverének tekintti a hazugságot, a valósággal szemben egy hamis, „másik világ” képének a kommunikálását.¹⁵ A szovjetellenes propaganda a hadseregben is erős volt, a hadba lépést követően kiegészülve háborús rémtettek felidézésével: „Honnan ezek az emberi mivoltukból kivetkőzött fenevadak?” – teszi fel a kérdést 1941-ben Kovrig Béla,¹⁶ a Vörös Hadsereg katonáira utalva. A jelenség okaként a bolsevizmust nevezte meg, mert vélekedése szerint a kereszténység megszelídítette az embert.¹⁷ Ez azonban illúzió volt, hiszen a Szovjetunió elleni támadás a kereszténység nevében történt, de a németek és szövetségeseik – köztük magyarok is – követtek el háborús bűnöket, ám ezekről nem érkeztek hírek a hátszóról.

¹¹ Néhány példa: MARTON László: *Orosz-szovjet rémségei 1918-ban*. Budapest, 1918; CHARLES SAROLEA: *Szovjet Oroszország*. Budapest, 1925; CEDERHOLM Boris: *A Cseka országában. Szovjetoroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929; AMBRUS Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934; CSERNAGVIN Vladimir: *A GPU országa*. Budapest, 1935; *A szovjetoroszországi koncentrációs táborok élete*. Budapest, 1934; LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Budapest, 1935; MARJAI Frigyes: *Ez a szovjet*. Budapest, 1937.

¹² KOVRIG Béla: *Az új Oroszország (1917–26)*. Franklin-Társulat Kiadása, Budapest, 1926; KORNIS Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. Franklin Társulat, Budapest, 1933; KOVRIG Béla: *Embersors a szovjetéletben*. Athenaeum, Budapest, 1941.

¹³ A témáról részletesebben: PIHURIK Judit: A propagandán innen és túl. Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból. In: GYARMATI György–PIHURIK Judit: *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest–Pécs, 2018. 117–131.

¹⁴ GRATZ Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Válogatta: KUPA László. Vadszóló Kiadó, Budapest, 2003.

¹⁵ FABIÁN Béla: Az orosz minta. In: GRATZ Gusztáv (szerk.): I. m. 50.

¹⁶ KOVRIG Béla: *Embersors a szovjetéletben*. I. m. 59.

¹⁷ Az erőszak fogalmát, működését, tereit számos feldolgozás tárgyalja, például: JÖRG BABEROWSKI: *Az erőszak terei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019; STEVEN PINKER: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség*. (Test és Lélek.) Typotex Kiadó, Budapest, 2018.

ba. Kovrig később pontosította mondandóját, elválasztva a rendszert a lakosságtól: „Ellenfelünk a Szovjetunió, a bolsevizmus, az Antikrisztus politikai életformája és nem Oroszország.” Ebből következően úgy tűnik, hitt abban, hogy a győzelem után nemzetállamok alakulhatnak ki a Szovjetunió helyén – igaz, mint írja, csak azon népek esetében, melyek „nemzeti életformára válnak.” Ám hogy ki dönti el, mely nép részesülhet ebben a kiváltságban, arra vonatkozó utalás nincs munkájában,¹⁸ és mint tudjuk, ilyen terve nem volt Hitlernek.

1941 júniusától az antibolsevizmus a korábbiaknál is intenzívebben lett a közbeszéd része, és hamarosan megjelentek a katonák személyes beszámolói, melyek elrettentő képet festettek a „szovjetparadicsomról”.¹⁹ Mindez a „keresztes háború” minősítést volt hivatva alátámasztani, mellőzve azt a tényt, hogy Németország 1939-től 1941-ig nem kommunista országok ellen viselt háborút. Lengyelország, a semleges államok és Franciaország lerohanásáról, Anglia bombázásáról és a Jugoszlávia elleni támadásról, a világ más részein folyó harcokról nem esik szó, mint ahogy Németország nagyhatalmi penetrációjának jogossága sem kérdőjeleződött meg. Legfőképpen pedig az a tény nem szerepelt a propagandában, hogy Hitlernek és szövetségeseinek a célja nem Sztálin és a bolsevikok elűzése, és a Szovjetunió népeinek a felszabadítása volt. Hozzátehetjük, hogy Sztálin és a kommunisták nagyhatalmi céljai és eszközei ugyanígy nem szerepelnek az antifasiszta propagandában, a győztes pozíciója és a kétségtelenül hatalmas emberi és anyagi veszteségek pedig sokáig vitathatatlanul egyoldalúvá tették a Szovjetunió második világháborús szerepének a megítélését. Még egy, a hitleri propagandafelfogást az ezredforduló után bemutató orosz kötet szerzői is úgy jellemzik a náci propaganda eszközeit és működését, hogy a nyilvánvaló hasonlóságokra sem

¹⁸ KOVRIG Béla: *Embersors a szovjetéletben*. I. m. 110.

¹⁹ MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról...* dr. Hollósy Nyomda, Budapest, 1942; BOJADZSIEV MOMCSIL: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* (Európa és a bolsevizmus III.) Új Auróra, Budapest, 1942; *Hat haditudósító a vörös fronton*. Stádium, Budapest, 1942; KOSTYA Sándor: *Az ismeretlen ország*. Lukács Sándor kiadása, Budapest, 1944.

mutatnak rá.²⁰ Hangsúlyozzák a legismertebb toposzok szerepét – mint a „minél nagyobb hazugság, minél egyszerűbb megfogalmazásban, minél többször ismételve” – anélkül, hogy utalnának a tényre: ezen alapelv a sztálinizmus vagy más rendszer szolgálatában ugyanúgy állhat, mint a nácizmuséban.²¹ Nem a két ideológia és politikai gyakorlat propagandaelemeit vizsgálják, hanem a támadó és megtámadott erkölcsi különbségét igazolják a német háborús propaganda gépezetének leleplezésével.

Kétségtelen, hogy a német támadást követően a háború eseményei, következményei értelemszerűen az antifasiszta, honvédó tematikára helyezték a hangsúlyt. Ebbe ágyazódott Sztálin és a bolsevizmus szerepének túldimenzionálása, egyoldalú bemutatása is. Az antifasiszta szovjet propaganda már a harctéren megjelent: rölapok, tábori újságok, hangszórókon sugárzott rádióadások útján próbálták meggyőzni az ellenséges hadsereg tagjait arról, hogy a rossz oldalon küzdenek, adják meg magukat.²² Az „agitgránátokban”²³ azzal érveltek, hogy nem lesz bántódásuk a fegyvert önként letevőknek, az igazi ellenség pedig a fasiszmus, egy emberellenes rendszer, azzal kell szembeszállniuk. Ez a tevékenység nem volt egyirányú, a német propagandaminisztérium a Szovjetunió elleni támadás előtt harminc nyelven ötvenmillió

²⁰ Sz. I. FILONYENKO–M. I. FILONYENKO: *Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

²¹ A szovjet propaganda napjainkig tartó, az utódállamok társadalmát is megosztó hatását megrendítő módon mutatja be Szvetlana ALEKSZJEVICS: *Elhordott múltjaink* (Európa Kiadó, Budapest, 2016) című kötete. A téma sajátos aspektusát tárgyalja SZILÁGYI Ákos: *Az orosz forradalom öngyilkosai* című tanulmánya. In: GYARMATI György–PIHURIK Judit: I. m. 33–115.

²² Nyikolaj GYERZSALUK: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában. *Hadtörténeti Közlemények*, 1979/3. 425–452.; *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben. Az 1. Ukrán Front magyar nyelvű rölapjai 1942–1944.* (Kassai Géza hagyatékából). A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Röpirat Gyűjteménye. Összeáll.: KÖVÁGÓ Sarolta–SZABÓ Róbert. Kiadta a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége, Szovjet Kultúra és Tudomány Háza. H. n., [1979]; VARGA Éva Mária: I. m.

²³ KASSAI Géza – a Szovjetunióba emigrált magyar kommunista, az *Igaz Szó*, majd a *Magyar Újság* című frontlapok szerkesztője, számos röpirat szerzője – gyűjteményének bevezetőjében a szerkesztők használják az „agitgránátok” kifejezést a szovjet oldalról a magyar frontvonalra „átlőtt” propagandaanyagokra vonatkozóan. *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben.* I. m. 3.

röpiratot és brosúrát, filmeket és rádióműsorokat készíttetett a lakosság és a vöröskatonák megszólítására, három különböző szemléletű (trockista, szeparatista, orosz nacionalista), de egyaránt Sztálin-ellenes rádióadót működtettek.²⁴

A háborús propaganda logikája, érvrendszere, stílusa ideológiától függetlenül sok szempontból hasonló volt, de a szembenálló felek helyzete különbözött, mert a támadó és a megtámadott pozíciója nem azonos. Az antibolsevizmus és az állítólagos szovjet támadás veszélye önmagában nem indokolja a német agressziót, melynek célja, mint arra már történt utalás, nem a sztálini diktatúra megdöntése és független utódállamok – főként nem egy szabad Oroszország – létrehozása volt. Az antifasiszta propaganda sem pusztán ideológiai alapon, a nácizmussal szemben fogalmazódott meg, és bár értelemszerűen rendszerének önlegitimálásán nyugodott, legfőbb hivatkozási alapja vitathatatlanul a haza védelme, az idegen támadókkal szembeni harc lehetett.

A magyar katonákat a propaganda arra készítette fel, hogy a lakosság felszabadítóként fogja őket üdvözölni, és meglepetéssel fogadták, hogy nem ez történt. Ők maguk is elhitték az általuk felállított kettős keresztet felíratát: „Itt járt a magyar hadsereg, s a keresztet, földet és a szabadságot visszaadta néktek!” Ugyanakkor számosan voltak, akik lenézték a lakosságot, és természetesen tartották a Szovjetunió népeivel, földjével, javaival való rendelkezés jogát.²⁵ A szovjet hadszíntéren és a megszállt területeken a magyar katonák életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkezhetek – beleértve ebbe a hadifoglyokat és a többségében zsidó munkaszolgálatosokat is. Tőlük függött, hogyan éltek – vagy éltek vissza – a háborús viszonyok teremtetten hatalmukkal. Később, hadifogságba kerülve, értelemszerűen tragikus sorsfordulatként élték meg ezt, a katonák számára – és itt nem szólunk a civil lakosság köréből foglyul

²⁴ Sz. I. FILONYENKO–M. I. FILONYENKO: I. m. 33.

²⁵ Lásd például Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555. 52–53. Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092. 380. Kristóf János: Harcok a Donnál 1942–43. HL TGY 3330. 18., Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920–1945. HL TGY 3171. 40.

ejtettekről – nemkívánatos alternatívát, ami azonban a háborús helyzetből adódóan semmiképpen nem tekinthető váratlannak. A hadba lépés következményeként 1941 nyarától civilek százezerei öltöttek mundért, és kerültek ki a keleti hadszíntérre,²⁶ életük gyökeres fordulata ezzel kezdődött. Kétségtelen azonban, hogy a katonák nem saját akaratukból mentek a frontra, és többségük – akik nem követtek el háborús bűnöket – bűnbakként lett áldozat, viselve a háborús felelősség terhét.

A harctéri szovjet propaganda aktív szereplői lettek a magyar emigráns kommunisták, akiknek szigorúan felügyelt munkájába hadifoglyokat is bevontak. A tematika hasonló a későbbi antifasiszta átképzés tananyagához, ekkor azonban a hangsúly még az ellenfél katonáinak érzelmi meggyőzésén volt: nemzeti idoljaik, mítoszaik, értékeik és hagyományaik felidézésével a németekkel és saját regnáló rendszerükkel való szembefordításukra tettek kísérletet. Elsősorban a szabadságharcok hősei és céljai szerepeltek a hasábokon, Rákóczi Ferenc és a kurucok, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és a 48-as hagyomány osztrák- (német)ellenes jellegének hangsúlyozásával, a magyarok szabadságszeretetére apellálva.²⁷ Az 1849-es orosz beavatkozás ténye természetesen nem szerepelt a témák között. Illusztrációkkal, versrészletekkel idézték fel a katonák számára ismerős történeteket, és ehhez értelemszerűen szükség volt a magyar közreműködők nyelvi, irodalmi és történelmi ismereteire.

E frontpropaganda hatékonyságát a magyar–szovjet (rendszer)barátság évtizedei alatt meglehetősen túlértékelték.²⁸

²⁶ A Kárpát-csoport és a Gyorshadtest kötelékében 1941-ben 85 ezren, a megszálló alakulatok tagjaként 95 ezren, a magyar 2. hadsereggel 1942-től összesen 265 ezren vettek részt 1943-ig a Szovjetunió területén zajló háborúban. A létszámba több tízezer munkaszolgálatos is beleértendő: 1941-ben mintegy négyezren, a megszállóknál hatezren, a Don-kanyarban közel 40 ezren teljesítettek fegyvertelen szolgálatot.

²⁷ *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben*. I. m. – A kiadványban a röpiratok tartalmi összefoglalóinak számozott jegyzéke és a mellékletben másolatok szerepelnek.

²⁸ Az antifasiszta ellenállás historiográfiáját összefoglaló tanulmányok: GAZSI József: Eredmények és feladatok az antifasiszta ellenállási mozgalom kutatásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979/2. 293–307. és Uő: Az antifasiszta ellenállás irodalma 1979–1981. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1982/2.

Nincs arra vonatkozó pontos adatunk, hogy a szervezett antifasiszta átképzésben részt vevő összesen több mint hetvenezer hadifogoly között hány magyar volt.²⁹ Mintegy ezer „antifa” átképzését feltételezhetjük,³⁰ a forrásokban kisebb, főként kétszámjegyű csoportok szerepelnek egy-egy képzési szakaszban, de voltak, akik az alap-, közép- és felsőszintű tanfolyamot, illetve iskolát is elvégezték, így nehéz lenne az összlétszámot megállapítani. Feladatkörük is változott idővel, mert a háború alatt a magyar emigránsok elsősorban a németek elleni harcra készítették volna fel az aktívakat, de ez a szándék végül nem valósult meg. Voltak a Vörös Hadsereg kötelékében vagy partizánokkal harcoló magyarok is, de olyan mértékű együttműködés nem feltételezhető, amit a korábbi nyilatkozatok és feldolgozások állítanak.³¹ A rendszerváltás előtt számos történet keringett arról, hogy a szovjetek nem tekintették ellenségnek a magyarokat, sőt már a háború idején együttműködtek. Mintegy két és félszáz katonanapló és visszaemlékezés közül azonban csupán néhány említ hasonló esetet,³² és tekintettel arra, hogy az ellenséggel való barátkozás milyen következményekkel járhatott volna, ez érthető is. A magyar hadifoglyok létszáma alapján is kétségre vonhatjuk az 1941-től 1943-ig a hadszíntéren folytatott antifasiszta propaganda hatékonyságával kapcsolatos korábbi állításokat, és nincs arra vonatkozó adat sem, hogy tömeges átállás előfordult volna.

245–290. A téma újabb feldolgozásai: VARGA Éva Mária: I. m. 279–307.; PIHURIK Judit: Hadifoglyok írták. In: Uő: *Perben és haragban világháborús önmagunkkal*. Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2015.

²⁹ Csak a német és japán résztvevők létszámát regisztrálták külön. VARGA Éva Mária: I. m. 302.

³⁰ SIPOS Péter (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon* A–Zs. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997. 25.

³¹ Lásd például: NYIKOLAJ GYERZSALUK: I. m.; SZIKLAI Sándorné: I. m.

³² Ilyen az a visszaemlékezés, melynek tizedes szerzője állítása szerint átszökött a partizánokhoz, akik antifasiszta röplapokkal ellátva visszaküldték alakulatához. Mint írja, felettesének is beszámolt a kapcsolatról, de ennek rá nézve nem lett negatív következménye, a partizánok pedig „pártfogásukba vették” őket, később segítve hazajutásukat is, mert csak a németeket tekintették ellenségnek. Kovács József: *Néphadseregünknek ajánlom. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény (HL TGY) 2782. A visszaemlékezésnek vannak hihető, és kevésbé hitelesnek tűnő, kalandfilmeket idéző részletei is.*

Volt példa szökésre, és a szovjet oldalon az antifasiszta munka vállalására, akadt, aki vissza is tért alakulatához, és próbálta átállásra bírni társait. Olyan javaslat valóban szerepel a hadifoglyokra vonatkozó hivatalos dokumentumokban, hogy a magyar antifasiszták közül válogassák ki a legmegbízhatóbbakat, és küldjék őket Ukrajnába, ahol előbb a partizánmozgalom vezérkarának iskolájában speciális kiképzésben vesznek részt, majd ezután egységekhez helyezik őket.³³ Tudjuk, hogy 1944-ben több kiképzett partizáncsoportot dobtak át magyar területre, de messze nem olyan létszámmal, mint azt korábban állították. Ezenkívül ismeretes, hogy a szovjetek nem szorgalmazták magyar hadifogoly-alakulatok felállítását és fegyveres bevetését a németek ellen.

Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvű röplapok és sajtó igen hatásos érveket sorakoztattak fel. Legfőképpen arról próbálták meggyőzni a katonákat, hogy ők nem háborús ellenfelek, csak politikusaik azok: „Ha Hitlernek és Horthynak kell a háború, menjenek ők a frontra!”³⁴ – hangoztatták. Azt is hirdették, hogy nem igazak a rémhírek, a magukat önként megadókkal nem bánnak rosszul.³⁵ Igyekeztek rávenni őket a partizánokkal és a szovjet hadsereggel való együttműködésre,³⁶ főként arra hivatkozva, hogy az orosz és magyar nép, paraszt, munkás nem lehet ellensége egymásnak.³⁷

³³ A SZU NKVD UPVI jelentése L. P. Berija belügyminiszternek az SZK(B)P KB felkéréséről a hadifogoly antifasiszták felhasználásával kapcsolatban. Moszkva, 1944. április 4. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 287–288. – A jelentés 100 magyar, 100 román és 50 ruszin antifasiszta hadifogoly Ukrajnába küldését, további 300–300 magyar és román katona átképzését, később magyarországi és romániai antifasiszta munkába való bevonásukat javasolja.

³⁴ *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben*. I. m 113.

³⁵ „Horthy Miklós átkozom a fajtád!” – magyar katona levele, melyben társait megadásra szólítja fel, frontátlépési igazolvánnyal, Horthy karikatúrájával. Uo. 18.

³⁶ „Zúg az erdő, hívja a honvédet” – ezzel a röplappal a Vörös Hadsereghez vagy a partizánokhoz lehetett átmenni. Uo. 108.

³⁷ „Orosz parasztpartizánok levele a katonazubbonyba öltöztetett magyar parasztokhoz.” 1942. május 7. Uo. 106–107. A röplap a második magyar hadsereg kivonulása idején keletkezett.

A röplapok tematikájában hangsúlyosan szerepeltek a magyar történelmi példák is, tipikus a „Rákóczi Ferenc kurucai szólnak a magyar néphez” című, a „Ne higgy magyar a németnek” kezdetű kuruc éneket idéző röpirat,³⁸ vagy a „Kossuth Lajos szól a magyar néphez”, mely az idegen földön való harc reménytelenségére, tragikus következményeire figyelmeztet.³⁹ Személyes üzenetek is szerepeltek a frontsajtóban, ezekben magyar hadifoglyok írták meg pozitív élményeiket a hadifogságról, nyugtatták hozzátartozóikat, és győzködték harcoló társaikat, hogy tegyék le a fegyvert ők is, ne harcoljanak német érdekekért. A hangzatos érvek ellenére azonban az önként átállók többségének is a hadifogság lett a sorsa.

A hadifoglyok számára szervezett iskolák magyar oktatási programjának kidolgozásával Rákosi Mátyást bízták meg,⁴⁰ aki már a hadszíntéren folyó propaganda anyagainak összeállításában is nagy szerepet játszott. A központi tematikát 1943 márciusában a következőkben határozták meg:

1. Hogyan vált Németország a legsötétebb reakció védőbástyájává és a rabló, imperialista háború tűzfészkévé?
2. A Szovjetunió. A szocializmus országa.
3. A második világháború és a hitleri Németország vereségének elkerülhetetlensége.
4. A társadalom és az állam alapvető fogalmai.⁴¹

A háborús, antifasiszta tematika összefonódott a marxista-leninista társadalom- és államelmélet közvetítésével, tehát kezdettől megvolt a törekvés arra, hogy a kommunista eszmékkel is megismertessék a hadifoglyokat. Az újabb irányelveket 1944 januárjában összefoglaló direktívában már szerepelt az az érv is,

³⁸ Uo. 119.

³⁹ Uo. 120.

⁴⁰ A Komintern VB Titkárságának határozata Jancsen elvtársnak, az antifasiszta iskola igazgatójának a második politikai iskola munkájának eredményeiről beszámoló jelentéséről. [Moszkva], 1943. február előtt. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 271–272.

⁴¹ A SZU NKVD UPVI jelentése az antifasiszta hadifogly-iskolák szervezéséről és munkájáról. Uo. 273.

hogy a szabadságszerető magyar és a „szabad orosz nép” között nem voltak ellentétek, de „Horthy és bandája”⁴² saját hatalmuk megerősítésének céljából csatlakozott Hitler rablőháborújához. A továbbiakban is Horthy és a németek felelőssége áll az érvelés középpontjában, utalva arra is, hogy a magyar nép fog majd bűnhődni vezetőinek bűneiért. Fentiekből következően javasolják a hadifoglyok körében annak hirdetését, hogy le kell váltani a rezsimet, és megalapozni a „nép demokratikus hatalmát”. Utóbbi fordulat állandóan ismétlődik az utasításokban, itt részletezve is lényegét – egy demokratikus átalakulást körvonalazva: „Alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, amely lefektetné a népi erőkre támaszkodó, szabad és független Magyarország alapjait.”⁴³ Ez a direktíva bizonyára irányadó volt a hadifoglyok számára, mert szempontjai, fordulatai szinte szó szerint ismétlődnek a magyar búcsúalbumokban, de hasonló módon fogalmaz egy román hadifogoly,⁴⁴ és a krasznogorszki Német Antifasiszták Emlékmúzeumának egy kiadott anyaga is ezt tükrözi.⁴⁵

1944 júniusában – vélhetően a folyamatosan növekvő hadifogolylétszámmal összefüggésben – az ellátásra, munka- és életkörülmények javítására vonatkozó újabb utasítást adtak ki, első-

⁴² A „Horthy és bandája” kötelező fordulatot következetesen használták a hadifoglyok is a búcsúalbumokban.

⁴³ A SZU NKVD UPVI 28/P/1763. számú direktívája a magyar hadifoglyok között a közeljövőben végzendő antifasiszta munkáról. Moszkva, 1944. január 18. Uo. 282–286.

⁴⁴ „A háborúig nagyon keveset tudtunk a Szovjetunióról. A fasiszta propaganda azt sugallta, hogy a Szovjetuniónak rossz a berendezkedése és elmaradott állam. Most láthattuk, hogy a szovjet berendezkedés a legfejlettebb és valóban demokratikus, a szovjet állam erős és kulturált.” Je. I. Boriszoglebszkij vezérőrnagynak, az NKVD Hadifogly- és Internáltügyi Főparancsnoksága (GUPVI) Politikai Ügyosztálya vezetőjének feljegyzése Sz. Ny. Kruglov vezérredes, szovjet belügyminiszter számára a román és magyar hadifoglyok körében végzett politikai munka állásáról az 1947. december 2-i állapot szerint. Uo. 306.

⁴⁵ A múzeum a volt Központi Antifasiszta Iskola épületében kapott helyet. A hadifoglyok életét humorosan bemutató, akvarellkarikatúrákkal illusztrált „Lagernij krokogyilt” (Lágerkrokodilt) egy német hadifogoly állította össze 1947-ben. A krasznogorszki tábor néhány fotóját és a karikatúrákat orosz, magyar és német bevezetővel kiadta a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központ Levéltári Intézete, szerkesztette VARGA Éva Mária. H. n., é. n.

sorban a munkafegyelem és a termelékenység növelése céljából. Ennek érdekében újfent összefoglalták az antifasiszta átképzés pontjait is, melyek között első helyen szerepel az, hogy a hadifoglyok legfőbb feladata a háborús károk helyreállítása, miközben eltartásuk költségeit is ki kell termelniük. Másik fontos térdőként a hadifoglyok munkafogalmának ártértelmezését jelölték meg, hogy tisztába jöjjenek azzal, mit jelent ez a szocializmusban, a „kizsákmányolás nélküli rendszerben”, ahol „organikus szükségyszerűség, illetve becsület, dicsőség, odaadás és hősieség kérdése” a munkavégzés.⁴⁶ E cél megvalósítása a hadifoglyok munkaerejének végsőkig való kizsákmányolása közepette nyilvánvalóan irreális volt. Arra vonatkozó források vannak, melyek rögzítették, hogy történtek intézkedések az ellátás javítására, bár arra is van adat, hogy nem hajtották végre mindenhol az utasításokat. Egy 1948. februári jelentés az antifasiszta aktívák munkájának nehézségeként azt említi meg, hogy a magyar (és román) hadifoglyokat 1947 végéig igen szétszórta helyezték el a táborvilágban, emiatt a tábori propaganda nem működött az elvárt hatékonysággal.⁴⁷ Ennek legfőbb akadályja azonban nyilvánvalóan a hadifoglyok által megtapasztalt szovjet valóság, és a nehezen elviselhető élet- és munkakörülményeik voltak.

Az „antifák” kettős feladatát jól tükrözik a tábori búcsúalbumok, melyek nagy teret szentelnek a munkaversenyek, eredmények leírásának, a munkához való viszony bemutatásának, de leginkább az antifasiszta tananyag elsajátítását illusztrálják – bár nem feltétlenül abban az értelemben, ahogyan az inspirálóik szándékában állt.

Az átképzett hadifoglyok a táborokban működő politikai osztályok élére kerültek, rendezvényeket, tömeggyűléseket, előadásokat szerveztek, faliújságot készítettek, vezetési, bizalmi feladatokat láttak el.⁴⁸ Helyzetük jobb volt, mint társaiké, kiemelt

⁴⁶ Az NKVD UPVI 28/IV/13676. számú direktívája „A hadifoglyok körében végzendő antifasiszta politikai-átnevelő munkáról a termelésben való felhasználásuk érdekében.” Moszkva, 1944. június 20–27. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 289–292.

⁴⁷ Boriszoglebszkij feljegyzése. Uo. 304–309.

⁴⁸ Részlet egy „aktívanaplóból”: „Az 500, most Magyarországról ideérkezett új fogoly politikailag tapasztalatlan, teljesen tájékozatlan és félrevezetett.

ellátásban részesültek, és korábbi hazamenetelüket is remélték e vállalástól, így érthető, hogy 1949-ig folyamatosan növekedett a különböző iskolákba és tanfolyamokra jelentkezők aránya. Túl a felsorolt kedvezményeken az antifasiszta agitátorrá válók motivációiról csak egyes visszaemlékezések alapján alkothatunk képet, mert bár erről kevesen írnak, nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy megértsük döntésük hátterét. Egy volt munkaszolgálatos szkeptikusan nyilatkozott arról, hogy lehet-e „fasisztákból antifasisztákat faragni”: „akinek a hitleri háború szívügye volt, azt nem lehetett megtéríteni azzal, amit ott látott”. Ám mivel a deklarált cél a fasiszmus elleni harc szervezése volt, a bolsevizmussal kapcsolatos fenntartásairól mélyen hallgatva ő is tagja lett az aktívának. „Elég volt kinézni a hófúvásba, és már buzgott is bennem az antifasiszta társadalmi munka”⁴⁹ – okolta meg lépését Sárdos István. Egy másik hadifogoly visszaemlékezésében feljegyezte, hogy két tiszt „állandóan molesztálta”, mert „antifa” lett, de később ők is beálltak a sorba – vélhetően szintén a várható előnyök miatt, hiszen a túlélés parancsa minden egyéb megfontolást felülírt.⁵⁰

A búcsúalbumok az antifasiszta átneveléskísérlet különleges dokumentumai, mert a – feltételezhetően – megadott szempontok alapján összeállított, azonos című fejezetekből álló „emlékkönyvek” azt illusztrálják, hogyan próbálták a hadifoglyok alkalmazni a tanultakat – és hogy mennyire sikertelenül próbálták a marxista-leninista elméletet „megemésztetni”. Az is egyértelmű azonban, hogy sokan komolyan vették a szovjetek által hirdetett új jövőképet, amelynek több passzusával a magyar hadifoglyok nagy része csak egyetérthetett. Összhangban az elvárásokkal, kötelességszerűen elsorolták ugyan „Horthy és bandája” bűneit és a törvényszerű vereség következményeit, de végül egy ígéretes, demokratikus jövőképet vázoltak fel. A célok között szere-

Feladatunk a fasiszta nevelés és propaganda ellensúlyozása és kiirtása, és új, egészséges világnézet kialakítása.” ПГБА Ф. 4п. 25В on. 9. дело. 241. tábor, Krimi terület, Szevasztopol. 1945. május 30.

⁴⁹ SÁRDOS István: Amíg élünk, nem szabad feladni (1990). HL TGY 3711. III/15–16.

⁵⁰ HORVÁTH László: Katonai szolgálatom és hadifogságom. (Pápa, 1990) HL TGY 3235. 8.

pelt a polgári szabadságjogok megteremtése mellett a földosztás, életszínvonal-emelés, a szociális biztonság, érdek-képviselés és számos egyéb, korszerű törekvés, valamint az alkotmányozó nemzetgyűlés, amely alapja lehetne a demokratikus átalakulásnak. A Szovjetunióban megtapasztalt rideg valóság persze a legkevésbé sem hasonlított erre az államberendezkedésre, ám a tábori propaganda nem is annak adaptációjáról szólt – sőt, az iratokban rendre a demokrácia megteremtése, védelme szerepel célként.⁵¹ A búcsúalbumok készítői az előtt ismerték meg és írták le a szovjet rendszer működését, hogy annak Magyarországra oktrojálása bekövetkezett volna.

A politikai átnevelés során a legfőbb cél a fasizmusnak a dimitrovi meghatározás⁵² szerinti bemutatása, jellemzőinek, eredetének, céljainak, módszereinek ismertetése volt. Hangsúlyozták a szélsőjobboldali diktatúrák népellenes voltát, a nagytőkével való kapcsolatát és háborús szándékát. Bevezették az igazságos és igazságtalan háború fogalmát,⁵³ ami aligha lehetett könnyű, hiszen a támadó hadseregek tagjainak kellett átértékelniük az eseményeket. A magyar katonák ugyan a harcok során egyre kevésbé hitték, hogy a haza határait a Donnál kellene megvédeniük, de az antiszemita és antibolsevik propaganda hatása erős volt a hadseregben.⁵⁴ A kormányzóhoz többnyire még a háborút követően is lojális hadifoglyok az antidemokratikus választási rendszer, az antiszemita törvények és bizonyos szabadságjogok korlátozása ellenére sem tekintették Horthy Miklóst Hitler ideo-

⁵¹ A magyar származású hadifoglyok antifasiszta aktíváinak és az antifasiszta munkában tisztséget ellátó személyeknek szervezett politikai szemináriumok tematikája. [Moszkva, 1947.] VARGA ÉVA Mária (főszerk.): I. m. 303–304.

⁵² „A fasizmus a fináncióke legréakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.” SZÉKELY GÁBOR–HARSÁNYI IVÁN–CSONKA RÓZSA (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 398. – A fasizmus ismert meghatározását Giorgi Dimitrov 1935-ben, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán elhangzott beszédében adta meg.

⁵³ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 50. дело. 223. tábor, Azerbajdzsán, Hanlar vagy Kirovabad.

⁵⁴ A témáról lásd PIHURIK JUDIT: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 99–127.

lógiai szövetségesének, így számukra visszatetsző lehetett, hogy a „tananyagban” az otthoni rendszer fasiszta jellegét hangsúlyozták. Az albumok szerzői természetesen egyértelműen elítélték a Szovjetunió elleni háborút, bár láthatóan törekedtek a magyar felelősség csökkentésére.⁵⁵ Ezt különböző módokon próbálták elérni, például hangsúlyozták, hogy a magyar nép nyolcvan százaléka apolitikus és pacifista,⁵⁶ ami nyilvánvalóan nem volt bizonyítható állítás. Természetes módon vetődött fel részükről a németek felelőssége is, a magyarok félrevezetésével vádolva őket, illetve nekik tulajdonítva a kassai bombázást.⁵⁷ A kérdés megközelítése nagyjából azonos volt a különböző albumokban: bűnbakok a nácik és fasiszták – sőt, a „magyarrá asszimilálódott germánok” kifejezéssel megjelent a „sváb katonatisztek” negatív toposza,⁵⁸ illetve a háborús okok közé sorolódott a trianoni revízió is.⁵⁹

A hadifoglyok napi tapasztalatai nyilvánvalóan ellentmondtak a propaganda állításainak, hiszen azt is láthatták, hogy a táboron kívüli „szabadok” körében gyakorta nagyobb volt a nélkülözés, mint a kerítésen belül. Ez, tekintettel a Szovjetunió veszteségeire, érthető volt, de az is világossá vált számukra, hogy más oka is van a lakosság nélkülözésének.⁶⁰ A háború következményeivel csak részben magyarázható jelenségek sorát jegyezték fel, az egyik szerző például egy ittas orosz munkás szavait, aki irigyelte a hadifoglyokat, mert azok egyszer hazamehetnek, ők viszont nem reménykedhetnek sorsuk jobbra fordulásában. Szidta az egész világot, a szovjetparadicsomot, a normarendszert

⁵⁵ A Szovjetunióval szembeni hadiállapot bejelentése 1941. június 27-én német nyomás nélkül, a kassai bombázást háborús provokációnak minősítve történt meg.

⁵⁶ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 30. дело. 148. tábor, Krasznodari tartomány, Krasznodar.

⁵⁷ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 21. дело. 82/5. tábor, Voronyezsi terület, Voronyezs.

⁵⁸ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 4. дело. 414/1. tábor, Kijevi terület, Ukrajna.

⁵⁹ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 21. дело.

⁶⁰ „Akkor még nem tudtam, hogy oroszok nem adhatnak kenyeret maszek alapon, mert nekik sincsen. Jegyre kapták és tulajdonképpen nekik is ez a fő táplálékuk, a napi kenyéradag.” Sárdos István: II/28.

és „minden oroszok vörös cárját, Sztálint”.⁶¹ Ezzel egybecseng az a megfigyelés, mely szerint az oroszok egymástól is tartottak, miközben egyes foglyokban megbíztak, még azt is elfogadták, hogy irányítsák a munkájukat.⁶² Előfordult, hogy a hadifoglyok őreik felszólítására felhagytak a lelkiismeretes betakarítással, például a nagyobb krumplikat visszahagyták a földben, hogy a kolhoztagok is élelemhez jussanak. De építkezés közben is adódott olyan eset, amikor a tetőfedéshez kapott lemezből csak annyit használtak fel, amennyit muszáj volt – hogy a sarkoknál úgy nézzen ki, kész a tető –, a többiből őreik vödröt csináltak velük, és eladták a piacon, így jutva külön jövedelemhez.⁶³ Sommás megfigyelés volt, mely szerint „a Szovjetunióban a lakosság egyharmada ül, egyharmada szökésben van, a harmadik harmad örzi, illetve üldözi a másik két harmadot”.⁶⁴

Míg a későbbi visszaemlékezések a hadifoglyok megpróbáltatásait részletezik, az 1947-48-as tábori búcsúalbumok hamis optimizmust sugároznak, mert lapjaikon értelemszerűen nem jelenhetnek meg azok a tények, melyek rossz fényt vetnének a Szovjetunióra. Az egyén és közösség manipulálásának dokumentumai ezek, mert a tapasztalatokkal szemben a hatalom által sugallt pozitív képet közvetítik a szovjet viszonyokról. Ám bármennyire igyekeztek is az albumok szerzői az instrukciókhoz igazítani mondandójukat, a szövegek tartalmaznak valós megfigyeléseket, tényeket is, mert éles szemmel vették észre a vizszásságokat, és megfogalmazták véleményüket – amire egyébként fogvatartóik bátorították is őket, vélhetően nem számítva generális kritikára.

A szovjet rendszerről véleményt mondvá az albumok tipikus fordulata, hogy minden más, mint azt itthon hallották, és minden jobb, mint várták.⁶⁵ Koppannak a jól megtanult lecke mondatai: „Új szellemben élünk, másképp gondolkozunk a háború

⁶¹ HALMAI János: Visszaemlékezéseim az orosz hadifogságom idejéből. 1940–1947. (1948) HL TGY 3541. 249.

⁶² SÁRDOS István: IV/24–25.

⁶³ HANÁK Sándor: Szökésem az uszmányi hadifoglytáborból (1945. február 10. – 1946. augusztus 20.) HL TGY 3866. 6–7.

⁶⁴ Uo. 4.

⁶⁵ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 4., 21., 60., 76. дело.

befejezése óta. Téves hitben éltünk a háború alatt. A szovjet népről, munkájáról, célkitűzéseiről nagyon keveset tudtunk.”⁶⁶ A szerzők helyzetét nem könnyítette meg, hogy a fentieket saját pozitív tapasztalataikkal nem tudták alátámasztani, ezért csak a propagandalecke különböző változatai köszönhettek vissza az albumok lapjain. Nehezen születhettek meg a fenti mondatok, mert élményeik és az „emlékkönyvek” elvárásai szöges ellentétben álltak egymással. A foglyok ezt – lehet, hogy nem is tudatosan – nyelvi bravúrral hidalták át, mint az alábbi példákban. Látszólag tagadták, valójában állították, melyek a sztálini rendszer jellemzői. „Mit tudtam a Szovjetunióról? A Szovjetunió a polgári életet alacsony szintre süllyeszti, eltörli a magántulajdont, meg akarja hódítani a világot”⁶⁷ – szerepel egy helyütt. Hasonló, részben valóságközeli, részben hipotetikus állítások vannak a következő idézetben: „a Szovjetunióban vallásüldözés van, az emberek kényszersermunkára vannak kötelezve, a magántulajdont megszüntették, közös konyhán étkeznek, közös a lakás és az asszony is”. A folytatásban a honvédségnél hallott propagandát idézik fel: „azt tanították, hogy a Szovjetunió világuralomra törekszik, a kommunista rendszert akarja ráerőszakolni az összes népekre, ami ellen nekünk védekezni kell”.⁶⁸ Néhol szinte szó szerint, de tagadva idézik a haditudósítók korábbi érveit, melyek szerint vallástalanság, erkölcstelenség, gyermekbűnözés és terror jellemzi a szovjet közállapotokat – de állításuk szerint ők mindezt nem tapasztalták. Az „Ami otthon nem volt” című fejezet írója viszont azt fejtegeti, hogy a méltóság, jog, egyenlőség fogalmának jelentését a táborban tanulták meg, mert a Horthy-korszakban ez hiányzott az életükből.⁶⁹ A jövőre vonatkozó elképzelések kiindulópontja az antifasiszta iskolán tanultaknak megfelelően az volt, hogy a második világháború meghozta Magyarország függetlenségét, de azt nem maga vívta ki, hanem

⁶⁶ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 4. дело. 3. Összehasonlításul lásd a 44. lábjegyzet idézetét.

⁶⁷ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 48. дело. Azerbajdzsán, Hanlar vagy Kirovabad, 223/5. tábor. 15.

⁶⁸ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 21. дело. 5.

⁶⁹ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 21. дело. 28.

szovjet segítséggel. Feltehetően a foglyok őszinte reményét fejezte ki az az állítás, hogy Magyarország „Szabad kezet kapott az államforma megalakítására, és az önálló független kormányzásra”.⁷⁰

Mint arra történt utalás, az albumok készítésekor paradox módon a kritikus hozzáállás is elvárás volt, ezt sugallják a rendre felbukkanó s az örkényi abszurdra⁷¹ rimelő „Mi tetszett, és mi nem” a Szovjetunióban, illetve az „Amit még nem értünk” című fejezetek. Ezekben a foglyok a szovjet valóság elemeiből kiindulva olyan életszerű kérdéseket tesznek fel, mint például a meglevő nemzetiségi, vallási eltérések ellenére hogyan maradhattott egyben az állam a cárizmus bukása után? Lehetséges-e – a hirdetett vallásszabadság jegyében – a mohamedán lakosságnál többnejűség? Lényegre törően azt is firtatták, miért kétkamarás a szovjet törvényhozás – ha mindkét háznak ugyanaz a jogköre, ha nincs köztük alá-fölé rendelés. És felbukkan a szocializmusban élt generációk számára ismerős probléma, a hiánygazdaság jellemzője: a boltban olcsó a kenyér, de nem lehet kapni, a piacon van, de tíz-hússzoros áron, az állami boltok üresek, ám a bazárban jó pénzért minden kapható.⁷²

A hadifogságra vonatkozó forrásokból sem hiányoznak a humoros részletek: viccek, karikatúrák, az emberi gyarlóságokból fakadó esetek, valamint a szovjet viszonyok megfigyelésén alapuló leírások nemcsak az albumokban, hanem a visszaemlékezésekben is szép számmal találhatók. Jellemző történet egy festőé, aki Sztálin-portrékat készített: „jovialis, atyatekintetű Sztálinokat, hadvezéri szigorú Sztálinokat” – de hiába szeretett volna Lenineket is festeni, arra nem volt kereslet.⁷³ Az egyik – itthonról kapott – *Ludas Matyi*ban Rákosi-karikatúrát találtak a hadifoglyok: „Az egyik oldalon a budapesti parlament képe látható és Rákosi Mátyás, amint jó kövér tetőfedőmesterként,

⁷⁰ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 1. дело. 64. tábor. Tanbovi terület, Morsanszk. 36.

⁷¹ Örkény István (1912–1979) 1943-ban zsidó munkaszolgálatosként esett szovjet hadifogságba, 1946-ban tért haza. Hadifogolyemlékeit megörökítő műve: *Lágerek népe/Emlékezők*. Palatinus Kiadó, Budapest, 2011.

⁷² ПГБА Ф. 4п. 25В он. 28. дело. 17/б.

⁷³ GYALOG Ödön: „Horthy Miklós katonája vagyok...”. *Egy tüzérszázados emlékiratai*. General Press, Budapest, 1992. 194–195.

négykézláb mászkál a kupolán. Alatta olyasféle szöveg, hogy aszongya: Rákosi tető alá hozza a parlamentet.” Egy szovjet tiszt felháborodott ezen: „micsoda tiszteletlen nép a magyar, hogy így képes ábrázolni a vezetőjét” – mondta, megjegyezve, hogy a *Krokogyilban*⁷⁴ csak külföldieket figuráznak ki.⁷⁵ E téren hamarosan Magyarországon is megváltozott a helyzet: a koalíciós időszak sokszínű politikai humorának az egypártrendszerben nyoma sem maradt.

Rákosi Mátyás nemcsak a magyar hadifoglyok között folyó antifasiszta propaganda megszervezése miatt volt gyakori szereplője az albumoknak. A legemlékezetesebbek közé tartozik az az album, melyben „Sztálin generalisszimusz, a világbéke őre” és „Molotov külügyminiszter, az igazság harcosa” idealizált portréi mellett ott található „Rákosi Mátyás, a magyar demokrácia biztosítékának” kevéssé élethű – mesterien jóképűvé varázsolt – mellképe is.⁷⁶

Rákosi hazatérése – 1945 februárja – után a hadifogolykérdést saját és a kommunisták politikai súlyának növelésére használta.⁷⁷ Az 1947-es, 1948-as tömeges repatriálást önnön befolyása eredményének tüntette fel, holott ennek menetét kizárólag a szovjet fél határozta meg.⁷⁸ Paradox helyzet állt elő: a foglyok és családtagjaik „jötevője” ugyanis a Horthy-hadsereg katonáit változatlanul fasisztának tekintette (saját antifasiszta propagandáját is minősítve ezzel), késleltette volna hazajövetelüket. A repatriáltakat – különösen a tiszteket – potenciális politikai ellenfélnek tekintette, akiket számontartani, ellenőrizni kell. 1947–1948-ban, amikor a tábori albumok idézett sorai íródtak a demokratikus átalakulásról, szabad választásokról, itthon már

⁷⁴ Szovjet vicclap.

⁷⁵ GYALOG Ödön: I. m. 227.

⁷⁶ ПГБА Ф. 4п. 25В он. 28. дело. 4.

⁷⁷ BOGNÁR Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. *Aetas*, 2010/1. 131–143.

⁷⁸ Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter kísérőlevele J. V. Sztálinhoz a Szovjetunió minisztertanácsának a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálásáról szóló határozattervezetéhez. [Moszkva], 1947. május 8. VARGA Éva Mária (főszerk.): I. m. 427–428.

javában zajlott az alkotmányos rendszer lerombolása és a demokratikus intézmények, pártok szétverése.

A táborokba természetesen csak azon hírek jutottak el, amelyek Rákosi eredményes közvetítő szerepét hangsúlyozták, így érthető, hogy a hadifoglyok elsősorban őt szólították meg, igazodva az antifasiszta átképzésen tanultakhoz. Így tettek a se-lyemborítású, domborított rézlemezzel díszített, „Táborkrácia 467/8” feliratú album készítői is. Az első oldalon a következő, az 1948-as évet köszöntő üzenet található:

Nem véletlen, hogy a békés és boldog magyar jövőért dolgozó hadifoglyok az újesztendő küszöbén Rákosi Mátyásnak, az MKP főtitkárának fejezik ki szerencsekívánataikat és hogy a hazájuktól 2000 km-re levő táboruk krónikáját juttatják el egy szerencsés új év őszinte óhajának kinyilvánításaként.

Mi, a Szovjetunióban élő magyar hadifoglyok felismertük, hogy a magyar nép felemelkedéséért folytatott harc politikai és gazdasági eredménye nagy mértékben attól függ, hogy az MKP vezetésével a demokrácia erői milyen következetesen veszik ki a részüket a reakció ellen folytatott harcból.

Minket az elvesztett háború és a hadifogság arra tanított, hogy az országunknak olyan külpolitikára van szüksége, amely az alapvető nemzeti érdekeink valóraváltását biztosítja, egy ilyen külpolitikai irányvonal azonban népi demokratikus belpolitikát követel. A felismerésünknek megfelelő bel- és külpolitikánk záloga az Ön bölcs és előrelátó vezetése alatt álló MKP és annak kormányprogramja, amelynek végrehajtása elé akadályt csak a reakciók és az általuk megtévesztett és félrevezetett tévelygők gördítenek.

Az ország újjáépítéséért és a magyar nép felemelkedéséért folytatott gazdasági harc során a kapitalizmus szolgálatában szegődöttek minden alkalmat megragadnak a demokrácia erőinek meggyöngítésére.⁷⁹

Hasonló illúziókat tükröznek az 1848–1849-es honvédszázalók 1940. évi visszaadása ihlette sorok is: „Ez a nemes tette [Sztálinnak] azt bizonyította, hogy mennyire tiszteletben tartja más népek szabadság iránti mozgalmát.”⁸⁰ A foglyok nem tud-

⁷⁹ ПРБА Ф. 4п. 25В он. 76. дело. 467. tábor, Moszkvai terület, Ljublinó.

⁸⁰ ПРБА Ф. 4п. 25В он. 21. дело. 5.

hatták, hogy a rendszer, amelynek működéséről ők közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek, és amely iránt kevesekben ébredt szimpátia, ekkor már kiépülőben van Magyarországon is.

*

Melléklet: „A B/K búcsúzója”, írta Csaba Károly

Emlékezés szálljon, sebes szárnyon szálljon,
Törjön át a ködön, a sötét homályon.
Széttárul előttünk függőnye a múltnak,
Életünk emlékei lábunk elé hullnak.

Szedjük össze őket egymásután sorba,
Emlék-fonalunkkal kössük egy csokorba.
Maradjon a csokor maradandó emlék,
Mondja el híven a B/K-nak életét.

Felelősségteljes szolgálat hárult ránk,
Őrzés, felügyelés vigyázás volt munkánk.
Ide-oda ment a munkások serege,
Vigyázni a rendre mentünk mi is vele.

Tábor birtokába sok raktár tartozott,
Éberén őriztük, nehogy kár legyen ott.
Ott álltunk esőben, hóban és viharban,
Ott köszöntött felénk a didergő hajnal.

Nyugodtan mehettünk a kapun be és ki,
Szolgálati útunk nem gátolta senki.
Képes igazolvány volt az útlevelünk,
Biztosította a szabad mozgást nekünk.

Élelmezés terén panaszunk nem lehet,
Táperős volt a koszt, s kaptunk is eleget.
Frissensült ropogós napi kenyerünket
Mindennap cukorral, vajjal kenhettük meg.

Ruházkodásunkkal sohse volt semmi baj,
Eshetett az eső, zúghatott a vihar.
Itteni hosszú tél keménysége ellen,
Jó ruha tartotta testünket melegen.

Bőven volt mindenünk, de azért emellett,
Apró szükségletre s egyébre is tellett.
Havi 50 rubel volt a fizetésünk,
Munkánk jutalmaként átadták ezt nekünk.

Itteni életünk festményén nem volt folt,
Bánásmód emberi élethez méltó volt.
Megtanultuk azt is, hogy a békés munka
Nem szégyen, s megvan bőséges jutalma.

Tapasztalatokkal megrakodva bőven
Térhetünk majd haza megújult erőben.
Vár bennünk' az ország, jó munkás kezére,
Munkájára soh'se volt ily nagy szüksége.

Dübörgő háború vérzivatar után
Jöjjön el a csendes igazi béke már.
A szorgalmas munka gyümölcsei felett,
Szorítson minden nép testvéri jobbkezet!⁸¹

⁸¹ РГВА Ф. 4п. 25В оп. 1. дело. 22.